

Нацистські табори для військовополонених в м. Славута (1941-1944 р.)

Однією із знакових проблем вітчизняної історії, що фактично була «tabula rasa» з кінця 1940-х і до середини 1990-х рр. є тема військового полону в період Другої Світової війни. Як справедливо відзначила М. Панікар, перші дослідження з історії полону з'явилися лише після XX з'їзду КПРС [40, 5-6]. В основному це були видання спогадів колишніх в'язнів таборів, а також роботи з історії окремих концентраційних таборів (Бухенвальд, Дахау, Освенцім, Маутхаузен). Крім того продовжено було, започатковане ще в середині 1940-х рр., видання окремих документів з проблематики військового полону, але в межах документальних публікацій про нацистський режим на окупованих теренах, в тому числі й в Україні [17; 38; 43; 44]. Лише з середини 1990-х рр., в зв'язку зі зміною загальної політико-ідеологічної кон'юнктури, відкриттю для ширшого загалу значної частини раніше засекречених архівних документів, а також завдяки активній співпраці з західноєвропейськими вченими, тема військового полону та долі радянських військовополонених набирає щораз більшого відображення в працях українських дослідників. Серед таких робіт не можна не відзначити статті С. Богунова, Ф. Винокурової, В. Короля, Є. Лисенка, В. Шевченко, А. Чайковського [3; 31].

Загалом, оцінюючи вітчизняну історіографію даної проблеми, не можна не погодитися з твердженням російського історика М. Єріна, що фактично як в радянській, такі і надалі в російській, українській чи білоруській науковій літературі, основну масу складають дослідження, присвячені темі концентраційних таборів. Натомість, поза увагою дослідників залишилася проблема діяльності системи таборів для військовополонених. Так, наприклад, до сьогодення не існує жодної узагальнюючої наукової роботи, присвяченої створенню та функціонуванню на території України системи таборів для військовополонених, її кадрового та матеріально-технічного забезпечення, врешті-решт не існує роботи щодо життя та трагічної долі самих військовополонених. Що більше, навіть в сучасних дослідженнях доволі часто плутають або ототожнюють поняття «концтабір» та «табір для військовополонених».

Натомість, в працях західноєвропейських дослідників, передусім німецьких, дана проблематика опинилася в центрі історико-політичних досліджень вже з середини 1970-х рр. Фактично за період з 1970-х по 2009 рік опубліковано було роботи К. Штрайта, А. Штрайма, У. Херберта, Х. Вайшера, Г.-А. Якобсена, Р. Фоссера, Р. Келлера, В. Боргзена та К. Волланда, К. Х'юзера та Р. Отто, М. Зіденханса, Б. Бонвеча, Й. Остерлоха, Г. Моммзена, А. Харітонова, К.-Д. Мюллера, в яких на підставі глибокого

аналізу наявної джерельної та мемуарної бази досліджено було не лише долю радянських військовополонених у німецькому полоні та ситуацію, в якій вони опинилися після повернення на батьківщину, але й історію окремих концентраційних таборів та таборів для військовополонених¹.

Отже, з огляду на вище зазначене, особливо актуальними є дослідження з історії окремих таборів для військовополонених солдат та офіцерів радянської армії, що були утворені на території окупованої України в період 1941-1944 років. Власне тому метою даного дослідження є спроба простежити місце таборів для військовополонених – т.зв. Шталагів 301 та 357, які були утворені в містечку Славута сучасної Хмельницької області в часі Великої Вітчизняної війни, в загальній системі утримання військовополонених.

Перш ніж перейти до розгляду вищезазначеної проблеми, слід вказати на той факт, що до сьогодні не існує жодного комплексного дослідження, присвяченого історії даних таборів. Серед опублікованої літератури переважають видання спогадів колишніх в'язнів обох таборів М. Сапфірова, І. Хомич, В. Кондрашова, А. Шеуджен, І. Друяна, О. Васильєва, А. Малевича та Ю. Соколова [4; 21; 30; 37; 48; 52; 54; 64]. Іншу частину літератури складають художньо-публіцистичні роботи О. Лапіса та В. Шамаєва, А. Доманка та М. Сбойчакова [18; 19; 33]. Крім того, проблема шталагів в Славуті частково висвітлена в місцевій краєзнавчій літературі. Зокрема в роботах та статтях В. Басирова, Л. Ворошук, Т. Жоган, А. та С. Ковальчуків, О. Сапожника, Е. Шевчук, В. Шуляка [1; 5; 28; 29; 63; 67]. Щоправда, в основному дані роботи базуються на повторенні вже відомих фактів. Окрему, четверту частину історіографічної бази складають наукові дослідження академічного характеру, в яких, на основі значної джерельної бази, розглянуто лише окремі аспекти історії вищезазначених шталагів. В першу чергу це статті українських вчених Л. Легасової та М. Шевченко [34; 61; 62].

Підсумовуючи, слід зазначити, що практично всі дослідники, які зверталися до теми історії шталагів в місті Славута не лише не розрізняють ці табори, але й, що головне, ототожнюючи їх, ідентифікують як концентраційний табір. При цьому, що цікаво, якщо в документах кінця 1940-х – початку 1950-х дані табори фігурують під узагальненою назвою «Гросс-лазарет Славута, цай табір 301» [42], то вже з середини 1950-х в мемуарній та історико-краєзнавчій літературі з'являється визначення – «концтабір». Що більше, навіть в сучасних дослідженнях лише в поодиноких випадках звертають увагу на існування значних відмінностей між поняттям табір для радянських військовополонених та концтабір – табір смерті. Саме ці відмінності було зазначено в прийнятому 23 березня

---

¹ Детальний аналіз історіографії історії таборів для радянських військовополонених див.: Ерин М.Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования. – Ярославль, 2005.

2000 р. Законі України "Про жертви нацистських переслідувань" і в якому подано чітку класифікацію окремих типів установ окупаційного режиму. Зокрема зазначено, що *"концентраційний табір – це місце превентивного ув'язнення людей з мотивів політичного, національного та релігійного характеру за рішенням державної таємної поліції – гестапо, без слідства і суду, без встановлення терміну, з особливо жорстоким режимом утримання (ізоляції), і з метою поступового знищення в'язнів непосильною каторжною працею, голодом, екзекуціями, тортурами, вбивствами і стратами, підпорядковане інспекції концентраційних таборів Третього Рейху"*. Характерними ознаками концентраційного табору є: а) повна ізоляція в'язнів від зовнішнього світу, що забезпечується комплексом споруд, обнесених системою дротяних огорож під високою електричною напругою, встановленням вогневих точок на охоронних вежах і в наземних дзотах по периметру огорожі, а також системою зовнішніх постів, що виключає можливість проникнення до табору ззовні; б) реєстрація ув'язнених та запровадження спеціального одягу і системи розпізнавальних знаків і номерів; в) охорона військами СС; г) використання праці ув'язнених головною службою господарського управління СС; д) незастосування превентивного ув'язнення, що здійснювалося державною таємною поліцією – гестапо як покарання або заміна тюремного ув'язнення".

Разом з тим надалі залишилися не з'ясованими питання класифікації таборів для радянських військовополонених. В цьому ж контексті не можна не відзначити відсутність серйозних досліджень присвячених історії окремих таборів на території України.

Розглядаючи історію створення системи таборів для утримання військовополонених на теренах України, в першу чергу, слід відзначити мультифункціональний характер цих таборів. За умовами утримання майже всі вони були схожі на категорію таборів знищення. Більш того, табори на окупованих теренах України мали набагато жорстокіший характер утримання військових полонених ніж подібні табори в країнах Центральної та Західної Європи [16, 8]. Висока смертність, голод, відсутність медичної допомоги, жахливі тортури, знущання над в'язнями та масові знищення стали характерними ознаками таборів для військовополонених України. Так, наприклад, з 2,5-3,3 млн. радянських солдат і офіцерів, що потрапили до полону протягом липня-грудня 1941 р. більша половина загинула. Зокрема лише в жовтні 1941 р. у тилівій прифронтовій смузі загинуло від 20 до 50 тис. військовополонених, в листопаді – від 80 до 100 тис. Значна частина червоноармійців (кожен п'ятий) загинула під час транспортування з прифронтової смуги в глиб окупованої території та до самої Німеччини [23, 5; 80, 132].

Власне ці явища й стали однією з причин того, що в результаті діяльності Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР (далі

– НДК) практична більшість таборів для військовополонених отримала назву "концтабір". При цьому не можна не відзначити того факту, що не поодинокими є випадки, коли в документах НДК наводяться різні характеристики одного й того самого табору, що суперечать між собою.

Ще на початку 1939 р. німецьке військове командування, передбачаючи війну, розробило схему створення таборів для утримання військовополонених. В березні 1941 р. ця схема була донесена до відома всіх начальників управлінь в справах військовополонених з різних округ, які отримали конкретні завдання щодо підготовки визначеної кількості таборів для приймання та розміщення радянських військовополонених [2, 213; 39, 439]. Табори створені на теренах Третього рейху та окупованих польських землях позначалися нумерацією римськими цифрами, які вказували на військовий округ, в якому знаходився даний табір та літерою, яка відповідала черзі створення даної інституції [51, 105-106]. В відомчому плані вони безпосередньо підпорядковувалися ОКВ – вищому командуванню Вермахту (Oberkommando der Wehrmacht). Натомість табори, що діяли на окупованих теренах Радянського союзу, а зокрема України, позначалися трьома арабськими цифрами (наприклад, шталаги 301 та 357 в м. Славута) і підпорядковувалися ОКХ – командуючому сухопутних військ (Oberkommando des Heeres). Останній в свою чергу підпорядковувався ОКВ. Безпосередньо справами військового полону на місцях займалися, в Україні, обласні, а пізніше районні коменданти в справах військовополонених [32, 19].

Що цікаво, початково створені на території Рейху табори для військовополонених розраховувалися лише на 900 тис. військовополонених. Таким чином було передбачено створення т.зв. "дулагів" – збірних та пересильних таборів для військовополонених та інтернованих цивільних осіб (Durchgangslager für Kriegsgefangene); "офлагів" – стаціонарних таборів для військовополонених офіцерів (Offizierslager für kriegsgefangene Offiziere) та "шталагів" – стаціонарних таборів для військовополонених рядового та сержантського складу (Stammanschaftslager, Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere). У випадку необхідності, поряд з основним табором, створювалися окремо розташовані допоміжні табори, які позначалися літерою «Z» – «Zweiglager». Принагідно слід зазначити, що з початком Великої Вітчизняної війни та потраплянням до полону значної кількості поранених радянських військовополонених на базі окремих таборів розгортаються «лазарети» та «шпиталі» [2, 215]. Власне ці шпиталі й реєструвалися як допоміжні табори. Наприклад, допоміжні табори – лазарети були відкриті в Володимирі-Волинському, Житомирі, Раві-Руській і інших містах [56, 14; 54, 87].

Одним з таких допоміжних таборів й був т.зв. «Гросс-лазарет» в місті Славута, створений в вересні 1941 року для утримання хворих та поранених радянських військовополонених, які не були в змозі доїхати до основного табору. Пізніше, з переміщенням до Славuti основного табору, на базі «Гросс-лазарету» створено лазаретну частину Шталагів 301 та 357. Принагідно слід зазначити, що поширена в краєзнавчій та публіцистичній літературі версія про "Грос-лазарет" в місті Славута, як центральний лазарет для поранених та хворих військовополонених Правобережної України є лише вигадкою. Про реальні підстави появи назви "Грос-лазарет" доволі яскраво свідчить колишній військовополонений І.Хомич, зазначаючи, що назва пішла від того, що в його шести корпусах одночасно знаходилося до 10 тис. поранених та хворих радянських військовополонених [54, 75].

Всі три типи таборів знаходилися у підпорядкуванні Загального управління Вермахту під керівництвом генерала Г. Рейнеке [50, 11]. Власне в межах даного управління й було створено Відділ у справах військовополонених (*Chef des Kriegsgefangenenwesens im Oberkommando der Wehrmacht*), яким з 1 вересня 1939 і до 31 грудня 1941 р. керував полковник Ганс-Іоакім Брейер (*Hans-Joachim Breyer*) [75, 51; 79, 67]. Однак непередбачувана німецькими військовими аналітиками велика кількість радянських військовополонених, що потрапила в полон до німців в перші ж дні війни, змусила генштаб Вермахту перетворити вищезгаданий відділ в управління. З початку 1941 р. почергово даним управлінням керували генерал-майор Ганс фон Гревенітц (*Hans von Graevenitz*) (з 1.01.1942 по 31.03.1944) та генерал-майор Адольф Вестгофф (*Adolf Westhoff*) (з 1.04.1944 по 30.09.1944) [73, 65; 74, 26]. Врешті, в жовтні 1944 року управління таборами для військовополонених було передано до відомства СС, зокрема під керівництво обергрупенфюрера СС Готтлоба Бергера (*Gottlob Berger*) (1.10.1944 – 8.5.1945) [76, 24].

Від моменту свого створення вищезгадане управління складалося з двох відділів – загального та організаційного. Перший відділ, яким почергово керували полковники Г.-І. Брейер, А. Вестгофф та Альфред фон Реймонт (*Alfred von Reumont*), відповідав за загальні питання утримання та адміністрування, обмін, звільнення, репатріацію та призначення покарань для військовополонених, проведення контррозвідувальних дій в таборах для військовополонених. Також до компетенції даного відомства належала співпраця з Міжнародним Червоним Хрестом та іншими благодійними організаціями. Другий відділ, який очолив підполковник Евальд Дімер-Вільрод (*Ewald Diemer-Willroda*), відповідав за планування, кадрові питання в системі таборів, використання праці

військовополонених, ведення обліку та створення картотеки військовополонених [50, 13; 72, 107].

На регіональному рівні табори знаходилися у підпорядкуванні відповідно призначених командуючих. Так, наприклад, командуючими таборами для військовополонених в Рейхскомісаріаті Україна по чергово були генерал-майор (з 1.01.1942 – генерал-лейтенант) Йозеф Фейтмеєр (Josef Feichtmeier) (з 07.1941 по 22.11.1942) та генерал-майор (з 1.01.1943 – генерал-лейтенант) Курт Вольф (Kurt Wolff) (з 23.11.42 по 15.12.1943) [74, 8].

Основу всієї системи таборів для військовополонених на теренах окупованої України становили стаціонарні табори для військовополонених рядового та сержантського складу. Значна частина з цих таборів була створена ще напередодні війни з Радянським Союзом. З початком війни з Радянським Союзом табори для військовополонених починають поступово переміщувати ближче до лінії фронту. Як результат, табори не затримуються на одному місці, а постійно передислоковуються. Власне даний факт, є одним з головних факторів появи плутанини у нумерації таборів та їх розміщенні у вітчизняній історіографії. Доволі яскраво про це говорить мемуарна та науково-публіцистична література щодо історії таборів для військовополонених в місті Славута. Однак, на основі архівних документів є можливим представити наступну картину переміщень даних шталагів.

Шталаг 301. Даний табір було створено 30 квітня 1941 року в селищі Стаблак-«Stablak» (тепер селище Долгоруково Калінінградської обл.), що входило до складу Військової округи I. Отримавши порядковий номер «301» табір охоронявся 203 та 337 Запасними стрілецькими батальйонами (Landeschützen-Bataillon). В липні 1941 року Шталаг-301 переводять до Військової округи XXI в м. Серадз (Польща). Пробувши в даному місті з 17 липня по 21 серпня 1941 року, табір переводять в Люблінське генерал-губернаторство, до м. Люблін (Польща). Через місяць табір з Любліна відправляють до Рейхскомісаріату Україна. Таким чином, 22 вересня 1941 року Шталаг-301 прибуває до м. Ковель. В той же час, наприкінці вересня 1941 року в м. Славута відкривається відділення даного шталагу, яке отримує назву «Stammlager 301. Slavuta Zweiglager» – «Шталаг-301/Відділення в Славуті». Дане відділення було призначено, як вже відзначалося вище, для утримання хворих та поранених радянських військовополонених, які не були в змозі доїхати до основного табору в Ковелі. Оскільки фронт рухався далі, то вже в вересні 1942 р. Шталаг-301 переводять з Ковеля до Славуті. Власне в даному місті Шталаг-301 пробув до листопада 1942 року, коли його було передислоковано до сусідньої Шепетівки. В цей же час, в кінці жовтня – на початку листопада 1942 р. в Ізяславі відкривається

тимчасове відділення Шталагу-301, яке теж отримує назву «Stammlager 301/Z». Дане відділення проіснувало в Ізяславі приблизно один місяць. Підсумовуючи слід відзначити, що Шталаг-301 проіснував в Шепетівці до липня 1944 року [14, 4].

Шталаг 357. Табір було створено в червні 1941 р. в австрійському містечку Нойзідль-ам-Зе (Neusiedl am See). Пробув табір в даному містечку до вересня 1941 року і як і більшість інших таборів був передислокований в регіон з величезною кількістю військовополонених – на Україну, до міста Шепетівка [11, 215-219; 12, 57; 16, 208, 218, 220; 71, 450-451]. Враховуючи значну відстань табір розпочав свою діяльність в місті Шепетівка лише в січні – на початку лютого 1942 року. В даному містечку Шталаг-357 пробув лише до листопада 1942 р., звідки його разом з усім керівництвом переводять ближче до фронту, в район міста Полтави, де табір перебуває до лютого 1943 року. Зміни у військовій ситуації на східному фронті примушують командування Вермахту до переведення таборів для військовополонених в глиб окупованої території, подальше від наступаючої Червоної Армії. Таким чином, в березні 1943 р. Шталаг-357 опиняється в місті Славута, змінивши тут передислокований до Шепетівки Шталаг-301. Пробувши в Славуті до жовтня 1943 року Шталаг-357 переводиться далі – цього разу до Польщі, у місто Торунь. Тут Шталаг пробув з січня по вересень 1944 року і під тиском наступаючих радянських військ був передислокований до міста Орбке (Orbke) в Німеччині і ліквідований приблизно в жовтні того ж року [51, 116].

Обидва, вище зазначені шталаги являли собою доволі складну командну та керівну структуру з розгалуженим кадровим складом, до компетенції якого належало загальне керівництво таборами та безпосереднє спілкування з військовополоненими. Згідно розпорядження від 1 вересня 1938 р. передбачалося, що в шталагах на кожні 10 тис. військовополонених потрібно було 131 особу керівного та наглядового персоналу табору. До цього складу входило – 14 офіцерів, 23 унтер-офіцери, 61 особа рядового складу та 33 військових чиновника та службовця. Щоправда в серпні 1942 р. чисельність персоналу шталагів була збільшена до 314 осіб. Подальше збільшення кадрового складу табору могло відбуватися лише за тієї умови, коли в таборі знаходилося більше 30 тис. військовополонених. В середині 1942 року чисельний склад адміністрації Шталагу-301 разом з внутрішньою поліцією складав не більше 500 осіб [18, 173; 25, 73-75].

В загальному, управлінська структура шталагів виглядала наступним чином:

а) **загальна таборова адміністрація.** Складалася виключно з військовослужбовців Вермахту і очолювалася офіцерами в чині не нижче лейтенанта. Наприклад, Шталаг-301 очолював обер-лейтенант Гарбауер, а з 1942 р. – гауптман Планк [18, 18, 91; 63, 63]. Шталаг-357 очолював майор Павліск та капітан Ноє [39, 462; 55, 15]. Основний

контингент німецької адміністрації складали німецькі солдати та офіцери старшого віку (40-60 років), одужуючі після поранення або непридатні до стройової служби. Тобто фактично ті солдати, хто в силу свого віку або за станом здоров'я не могли служити в діючій армії [23, 28]. Це підтверджують свідчення І.Хомича про те, що в канцелярії Шталагу-301 працювали офіцери та унтер-офіцери літнього віку [54, 83].

До складу таборової адміністрації також входили підрозділи служби безпеки (СД). Основним завданням служби безпеки табору було виявлення комісарів та євреїв в середовищі полонених радянських воїнів, вербовка військовополонених до лав внутрішньої поліції, т.зв. ГШ, а також застосування контрзаходів проти організації підпілля та втеч в шталагах. Задля цього служба безпеки сформувала в шталагах розгорнуту сітку донощиків. В Шталазі-301 службу безпеки очолював гауптмана Кроне [18, 15-16; 54, 78, 80, 83]. Власне завдяки активній діяльності служби безпеки німецькій адміністрації в квітні 1942 року вдалося виявити та ліквідувати підпільну групу, яку очолював головний лікар Славутської лікарні Ф.М.Михайлов [69, 14; 70, 41]. Крім того служба безпеки табору займалася виявленням серед військовополонених офіцерів та переводом їх до спеціалізованих таборів – т.зв. офлагів. Зокрема така доля спіткала С.Ковальова в Шталазі-301 [54, 86].

б) **обслуговуючий персонал** (слюсарі, електрики, водії, кухарі) з вільнонайманих робітників, які набиралися з місцевого населення [49, 7]. Так, наприклад, в обслузі лазарету для військовополонених працювали вільнонаймані мешканці міста Славути – Ф.А.Лінкевич, Т.Д.Сищук, Д.І.Лепешкін, П.С.Ремез, О.О.Платонов, Є.Овдійчук та Г.І.Процюк [14, 2].

в) **внутрішня таборова адміністрація з військовополонених**, до складу якої входили лікарі та медперсонал. В Шталазі-301 роль «коменданта табору» від військовополонених виконував майор Бушуєв [18, 46]. Окрему категорію внутрішньої таборової адміністрації з військовополонених становила допоміжна таборова поліція, а також козаки з розташованого на теренах Славути козацького полку [58, 143].

Ще напередодні війни з Радянським Союзом, 16 червня 1941 р., ОКВ видає наказ щодо відбору серед майбутніх радянських військовополонених осіб згідних співпрацювати з німецькою владою. Цим же наказом запроваджувалася допоміжна таборова поліція з числа військовополонених – т.зв. ГШ [58, 143]. Відповідно до положення про т.зв. "таборову поліцію" від 8 вересня 1941 р. з благонадійних радянських військовополонених слід було створити "поліцію в таборах та великих робочих командах, яка буде використовуватися комендантом для наведення ладу та підтримки дисципліни" в таборі [65].

Поліцейські з допоміжної таборової поліції хоча формально й продовжували залишатися військовополоненими, однак реально знаходилися в набагато кращих умовах від інших. Зокрема мали краще забезпечення харчуванням, одягом, проживали в окремих приміщеннях. Загальна чисельність поліції складала від декількох десятків в вересні-жовтні 1941 року до декількох сотень в 1942-1943 рр.

В обов'язки ГПШ входило слідкувати за порядком в блоках, особливо в нічний час. Також представники таборової поліції займалися виявленням серед військовополонених комуністів, комісарів, євреїв, та інших "небажаних осіб", шляхом побудови розгалуженої сітки донощиків.

Врешті, саме поліцейські з ГПШ були безпосередніми виконавцями смертних вироків для радянських військовополонених. Дана функція була покладена на ГПШ відповідно до розпорядження штабу ОКВ "Про порядок приведення до виконання вироків смертної кари радянських військовополонених" від 29 грудня 1941 р. Зокрема комендант табору для виконання смертного вироку "мав знайти серед радянських військовополонених підходящих для цього осіб, які мали отримати за це яку-небудь винагороду (грошима, продуктами тощо)". Приведення до виконання смертного вироку німецькими солдатами суворо заборонялося [65].

Наступну категорію становили козацькі формування створені з колишніх радянських військовополонених на підставі рішення генерал-квартирмейстера ОКВ Е. Вагнера від 6 жовтня 1941 р. З огляду на бойові успіхи перших козацьких формувань, вже 18 червня 1942 р. збірним пунктом для формування нових козацьких частин визначається Шталаг-301 в місті Славута. Крім того в даному місті було створено штаб козацьких формувань та розпочато створення окремого козацького корпусу. Як результат, вже до кінця червня 1942 року в даному таборі для військовополонених було сконцентровано 5826 добровольців з числа радянських військовополонених [20, 21]. З їх числа було сформовано: окрема півсотня (призначена для виконання спецзавдань в тилу радянських військ) та 1-й Отаманський (командир підполковник барон фон Вольф), 2-й Лейб-козачий, 3-й Донський, 4-й та 5-й Кубанський, 6-й та 7-й Звідні козацькі полки. В Славуті дані частини пробули до 6 серпня 1942 р., коли їх перевели в спеціально підготовлені військові казарми в Шепетівці [20, 21].

В основному сформовані козацькі частини використовувалися для боротьби з партизанами на теренах України та Білорусії, для проведення каральних акцій. Так, наприклад, донські козаки брали участь у спаленні сіл Волиця та Губельці сучасного Славутського району, використовувалися у боротьбі проти партизанського з'єднання ім. Михайлова.

Крім цього козаків використовували також як озброєну охорону таборів для радянських військовополонених [20, 24]. В тому числі й для охорони Шталагів 301 та 357в м. Славута. Для забезпечення кращого виконання своїх обов'язків вартовим з козаків за кожного вбитого при спробі втечі військовополоненого видавали 50 окупаційних карбованців, пачку тютюну та буханець чорного хлібу [54, 76-77]. Слід зазначити, що вербування військовополонених як у допоміжну поліцію, так і до козацьких частин відбувалося постійно і особливої інтенсивності набрало з початку 1943 року [54, 97].

Відповідно до прийнятих нормативів шталаги в місті Славута склалися з двох зон: головної (для військовополонених) та для табірної керівництва. Окреме відділення складав табір для іноземних військовополонених (в основному французів), що розташовувався в самому місті Славута в приміщенні колишньої в'язниці [28, 54].

На ділянці табірної керівництва розташовувалося два триповерхових будинки та три одноповерхових допоміжних. В центральному будинку, який розташовувався поблизу робочого табору, знаходилися: приміщення коменданта табору та табірної керівництва, таборових лікарів, служби безпеки та канцелярії, до складу якої входили поштове відділення, відділ в справах праці (т.зв. таборовий арбайтсамт)² та відділ обліку³. В другому будинку знаходилися казарми для рядового складу зовнішньої таборової охорони, господарського блоку, караульного приміщення, їдальня для офіцерів та солдат. В допоміжних одноповерхових будинках було розташовано склади продуктів харчування та обмундирування, пральня [15]. За звичай німецький персонал постійно знаходився поза головною зоною, обнесеною колючим дротом під напругою. Будь-які позаслужбові відносини з полоненими категорично заборонялись та суворо каралися.

Головна зона табору складалася з 10 триповерхових будинків колишнього радянського кавалерійського полку, огорожених колючим дротом та вишками охорони табору з прожекторами та кулеметами [8, 8; 46, 3]. При цьому основний табір огорожений був 7 рядами колючого дроту, а лазарет – 4 рядами. Принагідно, на основі спогадів військовополонених з обох таборів, слід відзначити, що таборова огорожа пережила декілька етапів перебудови. Зокрема в Шталазі-301 вишки розташовувалися що десять метрів. Натомість в Шталазі-357 вишки розташовані були що двадцять метрів, а до 4 рядів колючого дроту було додано ще один, який проходив в 20-25 метрах від шосе Славута-Ізяслав [24; 54, 107; 60]. Крім того 2 рядами колючого дроту було огорожено й кожен барак. В цій огорожі було зроблено проходи для міжблокового спілкування, які

---

² Даний відділ відповідав за потребу в робочій силі, визначав потребу в професіях та розподіляв полонених по робочим командам.

³ В даному відділі зберігалася картотека де реєстрували, зберігали особові справи на прибулих та вибулих військовополонених.

охоронялися внутрішньою таборовою поліцією. Вільний перехід між блоками був дозволений лише медперсоналу та представникам адміністрації. Військовополонені могли пройти з одного блоку в інший лише за наявності медичної довідки.

За внутрішньою структурою та територіальним положенням головна зона поділялася на дві частини: бараки загального утримання – т.зв. робочий табір та бараки лазарету [54, 76]. Територіальним кордоном між даними частинами виступало шосе Шепетівка-Славута. Принагідно слід зазначити, що подібний поділ спостерігається й в інших таборах для військовополонених. Так, наприклад, головна зона Офлагу-365, розташованого в м. Володимир-Волинський, теж складалася з двох частин – основної та допоміжної. В допоміжній розташовувався лазарет для хворих та поранених офіцерів [56, 14].

Лазарет – «Гросс-лазарет». Як вже вище відзначалося наприкінці вересня 1941 року в м. Славута, під назвою «Stammlager 301. Slavuta Zweiglager», відкривається допоміжний табір від Шталагу-301. Основним призначенням даного відділення Шталагу-301 стало утримання хворих та поранених радянських військовополонених, які не були в змозі доїхати до основного табору в Ковелі. Власне даний лазарет й став тим міфічним «Грос-лазаретом», назва якого стала узагальненою назвою шталагів міста Славуті. Що цікаво, незнання того, як правильно розшифровується позначення «Z», яке йшло після назви табору, призвело до перекручень та створення міфічного табору «Славута-цвай. Табір 301» [28, 54]. Однією з причин появи даного міфу стало захоплення радянськими військами під час звільнення міста Славуті 18 січня 1944 року документів канцелярії лазарету.

Як відзначив в своїх спогадах колишній військовополонений І.Л.Друян, на початку лазарет займав лише 1 барак колишнього військового містечка. Власне тому з огляду на надходження значної маси хворих радянських бійців, а також для запобігання поширення інфекційних хвороб, адміністрація табору восени 1941 р. змушена була звернутися до Славутської районної лікарні з проханням розташувати в її інфекційному відділенні хворих військовополонених [18, 18]. В подальшому лазаретну частину було значно розширено і до її складу увійшло 6 блоків-будинків, поділених за медичною специфікацією, таборова аптека (завідувач Городецький) та дві кухні, розташовані на задньому дворі другого та четвертого блоку [15; 54, 90].

Таб.1. Поділ блоків лазаретів в Шталагах 301 та 357 в м. Славута.

№ блоку	Медична специфікація	Завідувач	Персонал
I	Тифозно-холерний		
II	Дизентерійний	Р.Лопухін	

III, IV	Хірургічний		
V, VI	Терапевтичний		
VII	Хірургічний	Лікар-хірург М.А.Єрмаков	Фельдшери Є.Осіпов, В.Колобков

За кожним з вищезазначених блоків був закріплений свій начальник з німецької медичної служби, як правило це був унтер-офіцер [55, 8], а загальне керівництво лазаретом здійснювали головний лікар шталагу 301 – Борбе, шталагу 357 – Нейгауз [24; 55, 15]. В загальному ж лазарет обслуговувало більш як 120 лікарів з радянських військовополонених під керівництвом лікаря-хірурга Чамокова, які постійно перебували в робочому таборі поряд з лазаретом [18, 35; 54, 81-82, 93].

Таб.2. Чисельний склад та спеціалізація лікарів лазарету шталагу 357 в Славуті [77, 164].

Блок	лікарі	Допоміжний медперсонал	Загальна к-кість
I	Головний лікар, 10 терапевтів, 1 хірург, 1 психіатр, 1 аптекар	12 фельдшерів, 90 санітарів, 6 робітників	122
II	Головний лікар, 6 терапевтів, 4 хірурги, 2 загальних лікарі, 1 аптекар	12 фельдшерів, 90 санітарів, 6 робітників	122
III	Головний лікар, 6 терапевтів, 3 хірурги, 3 загальних лікарі, 1 аптекар	12 фельдшерів, 90 санітарів, 6 робітників	122
IV	Головний лікар, 8 терапевтів, 4 хірурги, 1 офтальмолог, 3 загальних лікарі, 1 аптекар	12 фельдшерів, 90 санітарів, 6 робітників	122
V	Головний лікар, 6 терапевтів, 5 хірургів, 1 загальний лікар, 1 аптекар	12 фельдшерів, 90 санітарів, 6 робітників	122
VI	Головний лікар, 6 терапевтів, 4 хірурги, 2 загальних лікарі, 1 аптекар	12 фельдшерів, 90 санітарів, 6 робітників	122
VII	2 загальних лікарі	2 фельдшери, 4 санітари, 2 робітника	10
VIII	2 загальних лікарі	2 фельдшери, 4 санітари,	10

		2 робітника	
IX	2 загальних лікарі	2 фельдшери, 4 санітари, 2 робітника	10
Ха	Головний лікар, 9 загальних лікарів, 1 аптекар	10 фельдшерів, 80 санітарів, 2 робітника	103
Хь	2 загальних лікаря	2 фельдшери, 4 санітари, 2 робітника	11
стоматкабінет	3 стоматолога	1 санітар	
стоматкабінет	2 стоматолога	1 санітар	
Всього			883

Розглядуваний лазарет для військовополонених був розрахований в першу чергу на те, що медичну допомогу пораненим будуть надавати медики з числа самих військовополонених. Тим не менше, участь в "лікуванні" військовополонених приймали й німецькі лікарі. Так, наприклад, три рази в тиждень в операційній, яка розташовувалася в VII блоці, оперували головний лікар лазарету Борбе та його помічник Станок. Такі складні операції, як ампутація кінцівок, трепанація черепа чи операція на грудній клітині, провадилися зазвичай без використання знеболюючих засобів та наркозу [24]. На жаль, на підставі існуючих джерел не можна встановити докладну чисельність німецьких лікарів. Відомо лише, що в лазареті Шталагу-301 працювало лише 2 хірурги [18, 16].

Очевидно, що за відсутності медикаментів та необхідного перев'язочного матеріалу надати необхідну та ефективну допомогу пораненим медики були не в змозі [2, 215]. Так, наприклад, в Шталазі-301 на хірургічне відділення щоденно виділялося лише два перев'язочних пакети та трохи антисептичного розчину риванол. Як результат наявний перев'язочний матеріал використовувався по декілька разів. Також як бинти та прокладки використовували порізану на смуги одіж померлих військовополонених. За свідченням М.Єрмакова таким чином йому вдавалося щоденно перев'язувати до 25 поранених та хворих військовополонених [24]. Для закріплення поламаних кісток, а також для виробництва саморобних костурів використовували дошки нар.

Тим не менше, не зважаючи на такі складні умови, лікарям лазарету вдавалося піднімати на ноги хворих та поранених військовополонених. Після одужання військовополонених переводили до основного табору. Так, наприклад, важкопораненого бійця І. Дилька після одужання спочатку було переведено до основного табору, а далі до шталагу в місті Проскурові [8, 8], пораненого офіцера С.Ковальова після одужання перевели зі шталагу до іншого табору [54, 86]. Крім того, раз на місяць німецька адміністрація влаштовувала загальний огляд поранених, в результаті якого тих, кого

визнавали вилікуваними, переводили до робочого табору і пізніше відправляли до Німеччини.

В надзвичайно важких умовах лікарям вдавалося проводити складні операції. Так, поранений в ноги осетин В.Зангиев після операції зміг ходити [53, 181; 60]. Іншому пораненому, полтавчанину П. Откидачу, полоненими лікарями було ампутовано ногу [36, 97-98].

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. до підпільної групи Славутської лікарні потрапила інформація про поширення в шталазі 301 т.зв. парохолери, від якої помирало до 80% хворих [8, 8]. На жаль жодних документів, які б підтверджували факт штучного походження «парахолери» виявити не вдалося. Навіть в документах НДК про факт поширення «парахолери» говориться зі слів колишніх в'язнів, а в звіті партизанського з'єднання ім. Михайлова про цей факт взагалі не згадується. Принагідно слід відзначити, що й в спогадах колишніх військовополонених не має одностайності щодо даного факту. Так, наприклад, І.Хомич згадує, що перші спалахи «парахолери» було зафіксовано лише в червні 1943 року. Для хворих «парахолерою» було відведено I блок, в якому до того часу розташовувалися хворі на туберкульоз. Після застосування карантину останніх перевели до VI блоку, а I блок відгородили від інших не лише колючим дротом, але й огорожею з дощок [54, 93]. Крім того на території I блоку було розміщено відділення німецьких автоматників, а біля проходу в огорожі поставлено пост з німецьким солдатом.

Виходячи зі спостережень І.Хомича про те, що, по-перше, холера не носила інфекційного характеру; по-друге, від неї хворіли лише радянські військовополонені; по-третє, напади хвороби розпочиналися після прийняття їжі, є можливим припустити, що насправді відбувалося випробування отрути. На це ж вказують й часті візити вищого керівництва з Німеччини, а також заборона залучення лікарів з військовополонених до лікування «парахолери» [54, 93].

Робочий табір. Робочий табір, який розташовувався між залізницею та шосе Шепетівка-Славута, займав 4 триповерхових казарми, а зокрема блоки з VII по X [15]. При цьому X блок був призначений для утримання військовополонених жінок.

Під час перебування Шталагів 301 та 357 в Славуті, праця військовополонених з робочого табору використовувалася на лісопилорамі, в піщаному кар'єрі, на торфорозробці, на шкірзаводі в Улашанівці, в робочій обслузі аеродрому, на ремонті шосейної дороги Славута – Ганопіль [13, 81]. Відповідно до розподілу на роботи військовополонених було поділено по робочим командам. Кожною такою командою керував військовослужбовець у чині не нижче ефрейтора. Так, наприклад, в кінці 1941 р. робочою командою на лісопилорамі командував німець С.Шваленберг [18, 48-49, 67].

Слід також зазначити, що не всі робочі групи військовополонених розташовувалися на теренах шталагів. Окремі групи розташовані були поблизу місць роботи в спеціально відведених приміщеннях. Наприклад, військовополонені, що працювали на торфорозробках на околицях Славути, постійно проживали в тимчасовому таборі влаштованому в колишній міській в'язниці. Подібні табори існували на торфорозробці в урочищі Бридурин, на лісозаготівлі поблизу села Романіни. Слід вказати і на помилковість висновків авторів узагальнюючої праці з історії антифашистського руху на Славутчині С.Ковальчука та Т.Жоган про те, що ці табори були окремими інституціями [28, 54]. Реально дані табори хоч територіально і знаходилися поза межами Шталагів 301 та 357, однак адміністративно підпорядковувалися загальній таборовій адміністрації шталагів.

Оцінюючи загальний стан приміщень, в яких було розташовано радянських військовополонених слід зазначити, що бараки не опалювалися, а хворі в лазареті, за свідченням полонених з третього та четвертого блоків О.Сердюкова та І.Немцова розташовувалися на голих нарах [47, 3]. Щоб якось вберегтися від замерзання військовополонені вкривалися лахміттям, знятим з померлих [46, 3].

Згідно внутрішнього регламенту Шталагу-357 на ніч ззовні бараки закривали на замок. Перед закриттям блоків на ніч теренами табору проходили наряди німецької охорони, в основному це були унтер-офіцери та єфрейтори, з вівчарками [54, 77].

Основу контингенту військовополонених обох, розглядуваних в даній статті, шталагів складало не більше 1000-1200 осіб, необхідних для нормального функціонування всієї системи табору. Зокрема, в робочому таборі залишалися, в першу чергу, писарі, шорники, шевці, автомеханіки, електрики та слюсарі. Часом в цю групу могли потрапити художники та артисти. Так, наприклад, за свідченням В.В.Пономарева, в 1942-1943 рр. адміністрація шталагів міста Славути набирала серед військовополонених знавців банківської справи, для використання їх на адміністративних роботах, пов'язаних з контролем за обігом матеріальних ресурсів та фінансів.

Окрему привілейовану категорію основного контингенту військовополонених складали перекладачі, медичний персонал та козаки. Зокрема, лікарів, фельдшерів та санітарів з об'єктивних причин залишали при лазареті. Так, наприклад, потрапивши в полон наприкінці 1941 р. лікар-хірург С.І.Гревцев був прикріплений до хірургічного бараку [8, 8]. З огляду на професію медика, з шталагу в місті Шепетівка в 1942 р. до Славути було переведено лікаря Р.Лопухина [54, 87]. Лікарі забезпечувалися кращим харчуванням, обмундируванням, отримували право вільного доступу до усіх бараків табору. Однак найбільш привілейованими серед всього контингенту військовополонених

були перекладачі, які фактично виконували роль представників німецької адміністрації табору. Так, наприклад, особистий перекладач головного лікаря лазарету О. Софіїв (насправді – лейтенант НКВС А.С.Ліхтенштейн) мав право не лише вільного пересування Шталагом-301, але й дозвіл на безперешкодний вихід в місто [18, 3; 59, 52].

На відміну від вище зазначених категорій, всі інші військовополонені утримувалися в жахливих нелюдських умовах. При цьому слід зазначити, що якщо по відношенню до військовослужбовців країн Центральної та Західної Європи, США зі сторони керівництва Третього Рейху ще спостерігалися заходи щодо дотримання норм Конвенції про утримання військовополонених (Женева, 27 липня 1929 р.) [45, 22-48], то по відношенню до солдат і офіцерів радянської армії застосовувалися ті методи, які в усьому світі вважалися антигуманними. При цьому не можна не відзначити того факту, що до певної міри в подібному відношенні до своїх військовослужбовців винен сам Радянський Союз. Зокрема, коли в липні 1929 р. делегації від 47 держав-учасниць Женевської конференції прийняли конвенції "Про поводження з військовополоненими" та "Про покращення участі поранених та хворих в діючих армія" Радянський Союз не лише відмовився від ратифікації даних конвенцій, а й взагалі від участі в самій конференції. Щоправда 26 березня 1932 р. Радянським Союзом було визнано конвенцію "Про покращення участі поранених та хворих в діючих армія". Що ж до конвенції "Про поводження з військовополоненими", то вона так ніколи й не була визнана Радянським Союзом. Натомість 19 березня 1931 р. Центральний виконавчий комітет та Рада народних комісарів СРСР затверджують "Положення про військовополонених". Таким чином, міжнародний договір був підмінений внутрішньодержавним законодавством і фактично не зобов'язував інші держави до виконання.

Власне фактор законодавчої неурегульованості положення військовополоненого став однією з багатьох причин того, що з початком Великої Вітчизняної війни полонені радянські солдати та офіцери опинилися в надзвичайно жахливій ситуації. Ця ситуація набуває ще більшого трагізму якщо врахувати, що за період з 1939 по 1945 роки до німецького полону потрапило майже 35 млн. осіб з СРСР та країн-союзниць, з них 5 743 528 радянських солдат і офіцерів [23, 4]. При цьому з цієї кількості радянських військовополонених 57,8% (3,3 млн. осіб) було знищено [79, 10, 145, 244].

Вище зазначені факти яскраво підтверджуються в листі Імперського міністра в справах окупованих територій А. Розенберга до верховного головнокомандувача Вермахту В. Кейтеля від 28 лютого 1942 р. Зокрема Розенберг відзначив, що з 3,6 млн. військовополонених на початок 1942 р. лише декілька сотень тисяч осіб надалі залишаються працездатними [23, 16; 39, 214].

Як відзначає більшість дослідників, підґрунтям даного факту стала не лише нацистська ідеологія, але й розпорядження вищого керівництва збройних сил Німеччини. Зокрема ще 12 травня 1941 р. в директиві фюрера А. Гітлера "Про використання військової підсудності в районі Барбароса" зазначалося, що військовополонених слід знищувати. Задля цієї цілі було створено спеціальні групи, основним завданням яких було знищення радянських відповідальних політпрацівників та комісарів [44, 130-131; 10, 166]. Дещо пізніше, 6 червня 1941 р. В. Кейтель підписує "Указ про комісарів", а в вересні директиву щодо масового знищення військовополонених. Більш того в загальному щодо радянських військовополонених німецьким солдатам рекомендувалося дотримуватися надзвичайної недовіри, підозрливості та спостережливості і при виявленні будь яких ознак непокори не вагаючись застосовувати вогнепальну зброю [80, 126]. Обидва згадані документи вимагали: "При найменших спробах протесту, непокори чи неслуху діяти енергійно та беззастережно... В військовополонених, що здійснюють втечу стріляти без попередження та з твердим наміром потрапити в ціль.." [39, 98]. Дані документи стали підставою видання місцевими органами окупаційної влади в Україні низки розпорядження. Так, наприклад, 15 січня 1942 року шепетівський гебітскомісаріат видав розпорядження, згідно якого «за надання військовополоненим, що втекли, будь-якої допомоги, винні будуть розстріляні. Коли безпосередні винуватці не знайдуться, то у кожному випадку будуть розстріляні 10 заручників» [28, 55-56; 42, 4].

Тим не менше з більш як тисячі, зафіксованих нами, спроб втечі військовополонених з шталагів, які розташовувалися в місті Славута протягом 1941-1944 рр., вдалими виявилися більше половини. Так, наприклад, льотчик В. Зангієв пробував тікати з Шталагу-301 в Славуті аж 4 рази і лише остання, четверта, спроба виявилася вдалою [53, 181; 60]. Масовість втеч призвела до того, що адміністрація шталагів змушена була декілька разів проводити ротацію основного складу військовополонених між шталагами в Славуті, Житомирі, Новоград-Волинську, Проскуріві та Шепетівці [18, 124]. Так, наприклад, в червні 1942 р. до Славуті переводять хворих та поранених військовополонених зі шталагів в Житомирі та Лозовій [49, 7; 54, 88-89]. Щоправда процес ротації та вивезення військовополонених до інших таборів та Німеччини був призупинений в період від початку до середини 1943 р. [55, 9]

Однією з найбільш відомих та широко описаних в мемуарно-краєзнавчій літературі втеч військовополонених була організація т.зв. «славутського метро» – підкопу організованого лікарями та пораненими з II блоку лазарету [63, 65-66]. Підкоп готувався з червня по листопад 1943 року. Участь у проритті 100 метрового підземного тунелю взяло більше 20 осіб, однак реально втекти вдалося лише 13 особам [54, 89-90; 58, 22].

Наступним документом що регулював ставлення до військовополонених став наказ Верховного командування Вермахту від 14 січня 1942 р. В пункті другому даного наказу наголошувалося – "будь яка поблажливість, людяність щодо військовополонених суворо застерігаються. Німецький солдат завжди має виказувати військовополоненому свою вищість. Будь яка затримка у використанні зброї проти полоненого – небезпечна" [23, 17].

Однак найбільш трагічні наслідки для радянських військовополонених мав сумнозвісний наказ №8 начальника Головного управління імперської безпеки Р. Гейдріха від 17 липня 1941 р. Власне цим наказом запроваджувалася чистка таборів для військовополонених айнзацкомандами СД. Відповідно до домовленості з командуванням Вермахту айнзацкоманди в пересильних таборах та збірних пунктах для військовополонених відбирали осіб (т.зв. *Aussonderung*) для знищення. При цьому зазначалося, що знищення мали відбуватися не в самому таборі, а неподалік або ж в концтаборі. Керівникам даних ексекуційних груп було надано виключне право вирішувати кого знищувати. В першу чергу айнзацкоманди виявляли всіх державних та партійних функціонерів, професійних революціонерів, діячів Комінтерну, значних функціонерів ВКП(б), колишніх політкомісарів Червоної армії, євреїв, інтелігентів. Про проведення таких чисток в таборах, зокрема свідчать спогади М.Єрмакова, якого після 4 днів допитів в Харківському дулазі засудили до страти як комісара [24]. Що важливо під час виявлень вище зазначених осіб особлива увага зверталася на національну належність військовополоненого [78, 202-206]. В Шталазі-301 айнзацкоманду очолював Вальтер Срока [18, 148].

Збільшення чисельності військовополонених, а також застосування відступаючими радянськими військами тактики «випаленої землі» вже в перші місяці війни перед Вермахтом постала проблема організації харчування в таборах для військовополонених. Отже 6 серпня 1941 року верховне командування сухопутними військами Вермахту видає директиву «Щодо постачання радянських військовополонених», в якому, зокрема, зазначалося, що оскільки Радянський союз не підписав угоду про відносини з військовополоненими Німеччина не зобов'язана постачати полонених радянських вояків на відповідному якісному та кількісному рівні [39, 437]. В наслідок даної директиви командувач 6-ї армії генерал-фельдмаршал Вальтер фон Рейхенау в своєму наказі «Про поведінку військ на Сході» від 10 грудня 1941 р. зазначив: «Постачання харчуванням цивільних та військовополонених є непотрібною гуманністю» [2, 217].

Потрапляння в полон вже в перші місяці війни декілька сотень тисяч радянських військовополонених спричинилося до розробки та впровадження в життя окупаційною владою політики часткового звільнення радянських військовополонених. Зокрема вже 25

липня 1941 р. генерал-квартирмейстер сухопутних військ Вермахту в Україні видає наказ № 11/4590 згідно якого з таборів дозволялося звільняти військовополонених українців, білорусів, прибалтів, поволзьких німців. Щоправда вже 13 листопада 1941 року дію цього наказу було призупинено. Тим не менше, за 5 перших місяців війни з полону було випущено 318 770 військовополонених (в зоні ОКХ – 292702 осіб, в зоні ОКВ – 26068 осіб), з них 277 761 військовополонених-українця [7, 333-334]. В основному з полону відпускали тих військовополонених, які були родом з даної округи, за якими зголошувалися найближчі родичі або представники стратегічно важливих інституцій та спеціальностей. Так, наприклад, на початку 1942 р. для роботи в Славутській районній лікарні звільнено було лікаря-хірурга Козійчука та терапевта Зайцева, в середині 1942 року, за зверненням головного епідеміолога міста Києва К.Селіванова та 7 провідних лікарів, зі Шталагу 301 було звільнено лікаря-епідеміолога А.Й.Савінова [18, 37; 49, 7]. В жовтні 1941 р. зі Шталагу-301 було звільнено, як спеціаліста, інженера шляхів сполучення М.О.Тарасова [13, 30]. Також повідомлення про знаходження того чи іншого «родича» в шталазі досить часто використовувалося місцевим населенням для звільнення військовополонених [18, 31].

В окремих випадках звільнювалися ті військовополонені, які в силу тих чи інших причин стали інвалідами непридатними до військової служби. Зокрема 30 грудня 1941 р. видано наказ згідно якого сліпі та ампутовані військовополонені звільнювалися після огляду медичною комісією та визнання їх як "тривало недієздатними". Щоправда реалії були набагато жорстокішими, оскільки основна маса військовополонених які потрапляли в дану категорію знищувалися ще до огляду медичною комісією [66, 22]. Тим не менше, за свідченням колишніх військовополонених, в шталагах 301 та 357 такі звільнення практикувалися. Наприклад, таким чином на початку 1942 р. було звільнено з полону інваліда з ампутованою ногою П.Откидача [36, 97-98].

Власне вище зазначені накази та директиви стали основою політики Вермахту, а в тому числі й німецької адміністрації Шталагів 301 та 357, по відношенню до захоплених в полон радянських солдат та офіцерів.

Зазвичай військовополонених привозили до Славути на залізничну станцію у товарних вагонах або на відкритих платформах [24]. Так, наприклад, за свідченням лікаря М.Єрмакова, їх перевозили ешелонам з 19 критих вагонів по 60 полонених в кожному. За п'ять днів дороги від Харкова через Кременчук до Славути в вагоні Єрмакова померло 19 чоловік, ще 10 було розстріляно як таких які не виживуть в шталазі. З залишених в живих 31 військовополоненого 12 не могли пересуватися без сторонньої допомоги [24].

Власне до самого табору військовополонені потрапляли т.зв. "дорогою смерті". Як відзначив колишній в'язень Шталагу-301 І.Хомич, після вивантаження на залізничній станції військовополонені які вижили були перераховані та вишикувані в одну колону. Цей піший марш від вокзалу до табору для знесилених, змучених голодом, спрагою та холодом полонених був справжніми тортурами. Протягом 2-х кілометрів полонені піддавалися постійним побоям, за найменше порушення, як то вихід з колони, полонених розстрілювали. За колоною, як правило, їхали один або два візка в які скидували тих хто вже не міг йти або помер в дорозі [54, 74].

В табір військовополонені потрапляли напівроздягненими та босими, оскільки в регулярних частинах Вермахту діяв наказ «Про принципи постачання на східному просторі» від 6 червня 1941 р., згідно якого вимагалось не розраховувати на власне постачання обмундирування, а знімати з військовополонених взуття, негайно використовувати всю придатну одіж, білизну тощо [41, 115]. Крім того значна частина військовополонених вимінювала свою одіж, а також особисті речі на додаткові харчі у внутрішньої охорони. Найбільш популярним місцем проведення таких обмінів в середовищі військовополонених були загальні туалети бараків, де «выменивали друг у друга все — махорку, пайку хлеба, брюки, гимнастерку, обувь» [54, 102].

Після прибуття військовополонених протягом 5-7 днів утримували в т.зв. «карантині», під час якого видавали лише воду. І лише після закінчення карантинного періоду військовополонених розподіляли по баракам і давали їжу [18, 45].

Власне з цього моменту розпочиналося поступове знищення військовополонених за допомогою антисанітарії, умисного поширення інфекційних хвороб, голоду, холоду та використанню на фізично виснажливих роботах.

Скупчення великих мас полонених в обмежених приміщеннях, відсутність необхідної медичної допомоги, антисанітарія стали основними причинами того, що в шталагах час від часу спалахували епідемії таких інфекційних хвороб, як черевний та висипний тиф, холера, дизентерія [2, 215; 55, 2]. Особливу небезпеку для полонених становив туберкульоз та педикульоз. Останній, за висловом німецької адміністрація, набрав масового характеру. Більш того, як відзначають в своїх спогадах колишні полонені Шталагу-357 «вночі неможливо було заснути: клопи, воші та блохи не давали спати» [18, 18; 46, 3]. Щоправда, дана проблема була частково вирішена вже у 1942 р. коли розпочала свою роботу таборова пральня. Тим не менше надалі найбільше від вошей страждали військовополонені лазарету. За свідченням колишнього військовополоненого воєнлікаря III рангу Іноземцева «Вошивість серед хворих була масова і [через це – В.Б.] захворюваність висипним тифом щоразу збільшувалася» [55, 6].

Не можна оминати увагою й той факт, що німецька адміністрація цілком свідомо займалася поширенням інфекційних хвороб. Так, наприклад, під час епідемії в таборі для військовополонених в Раві-Руській до лазарету в Славуті було переведено 385 хворих на тиф. По приїздові в жовтні-листопаді 1941 р. до Славуті, хворих було навмисно розміщено по 10 осіб на кожну казарму табору. Як результат, з середини листопада 1941 і до березня 1942 р. Шталагом-301 прокотилася хвиля епідемії тифу, в результаті якої померло до 5 тис. полонених [35, 92].

Також не останню роль в поширенні інфекційних хвороб відіграли хронічне недоїдання військовополонених з одночасним використанням їх на фізично важких роботах. Зокрема ще в листопаді 1941 р. в Міністерстві постачання, на нараді з приводу ситуації з харчуванням радянських військовополонених та цивільних робітників, було прийнято постанову згідно якої для полонених мав виготовлятися хліб за наступним рецептом: «50% житнього борошна грубого помолу, 20% жому, 20% целюлозного борошна та 10% борошна з соломи та листя» [44, 142]. Реальне виконання даної постанови створило ще більш жахливу ситуацію, коли до хлібу потрапляли: попіл, камінці, різні хімічні сполуки. Після звільнення Славуті радянськими військами на одному зі складів Шталагу-357 було знайдено 15 тонн спеціалізованого борошна виготовленого на фабриці «Шпельцмель» [39, 464]. Згідно проведеної 21 червня 1944 року експертизи Інститутом харчування Народного комісаріату охорони здоров'я СРСР було встановлено, що дане борошно складалося з полови з мізерними домішками крохмалю (до 1,7%). Вповні очевидно, що вживання такого хлібу викликало постійне відчуття голоду, аліментарну дистрофію, поширювало важкі кишково-шлункові захворювання [39, 464].

Оцінюючи рівень харчування військовополонених в шталагах 301 та 357 можна зазначити, що забезпечення їжею радянських солдатів було дещо кращим саме в останньому таборі. Зокрема, щоденний раціон полоненого, за свідченням колишніх військовополонених І.Дилько та майора Алексаненко, складався з 200-250 грам хлібу з чорної полови вперемішку з тирсою та 1-2 літрів рідкої баланди, виготовленої з висівок гречки та проса, неочищеної та гнилої картоплі, різного роду відпадків, часом з додаванням м'яса палої худоби [8, 8; 39, 464; 46, 3; 55, 4]. В дещо кращому стані знаходилися медики та інший обслуговуючий персонал з військовополонених, які отримували т.зв. «покращене» харчування [54, 78].

Постійне голодне існування доводило військовополонених до божевілля. Так, наприклад, згідно свідчень колишнього військовополоненого лейтенанта Панкіна, в квітні 1943 р. голодні військовополонені біля туалетів IV блоку ловили пацюків і тут же варили на вогнищі та з'їдали напівсирими [55, 5].

Що більше божевілля на ґрунті голоду викликало появу фактів канібалізму. Зокрема, особливого поширення канібалізм набув в похоронних командах – *"члены похоронной команды нередко вырезали у трупов сердце и печень, пекли их на костре и ели"* [24; 58, 21]. Про масовість даного явища, яскраво свідчить М.Єрмаков, відзначаючи, що з-за фактів канібалізму похоронні команди мінялися практично кожні 10 днів – їх знищували і набирали нові. На це ж явище вказує й акт обстеження лазарету представниками міської спільноти та колишніми військовополоненими від 20-23 січня 1944 року [14, 4].

Третім фактором масової смертності було використання військовополонених на фізично виснажливих роботах. Робочий день для полонених розпочинався о 4 ранку шиккуванням на "апельплацу" перед бараками і закінчувався о 16:00 [21]. Використання праці військовополонених нормувалося інструкцією генерального штабу щодо "Використання місцевих допоміжних сил на Сході" (серпень 1942 р.) [27, 47]. Саме з цього моменту шталаги стають головним поставником основної маси робочої сили для окупаційної промисловості. Так, наприклад, як відзначає більшість колишніх військовополонених Шталагів 301 та 357 в місті Славута єдиним виходом для них була "або могила або німецька каторга" [46, 3; 54, 79].

Як результат вже наприкінці 1941 – на початку 1942 р. в Шталазі-301 стрімко зростає смертність [2, 215]. Незабаром вона сягає такого рівня, що померлих складали штабелями в кімнатах для вмивання та сараях, а з часом просто назовні під вікнами бараків. Ховали померлих спеціально відібрані поховальні команди з самих же військовополонених, в загальних могилах по 25-30 трупів в кожній [46, 3]. З теренів табору померлих вивозили двома парокінними візками [54, 94]. Не менш жахливою була ситуація й в наступні роки. Так, наприклад, взимку 1943 р., за свідченням О.Сердюкова та І.Немцова в лазаретній частині Шталагу-357 щоденно вмирало до 200-300 осіб [47, 3]. Трупи померлих складали в дворі II блоку та в підвалі [55, 8].

Разом з тим не можна не відзначити, того факту, що, за свідченням колишнього військовополоненого, а пізніше комісара партизанського загону ім. Михайлова – Г.В.Кузовкова, умови утримання військовополонених в шталагах міста Славuti були значно кращими ніж в інших подібних таборах [58, 500]. Зокрема, військовополонені мали певний обмежений доступ до літератури [58, 88]. Лікарі в лазареті мали можливість до незначного поліпшення становища хворих. Так, наприклад, в середині 1943 року старший лікар дизентерійного блоку Р. Лопухін дістав дозвіл від німецької адміністрації замінити двох та триярусні нари на звичайні ліжка, оскільки важкохворі військовополонені не могли забиратися на нари [58, 91]. За пропозицією того ж лікаря Р.Лопухіна при лазареті

було відкрито столярну майстерню, в якій військовополонені виробляли посилокві ящики, музичні інструменти (зокрема виготовляли скрипки), ремонтували меблі [58, 91]. Влітку 1943 року з числа військовополонених, які мали музичну освіту, було зорганізовано оркестр, який по вихідним давав концерти в Славути, Шепетівці та Острозі.

Загалом оцінюючи ступінь жорстокості охорони шталагу не можна не відзначити того факту, що фактично німецька адміністрація не відслідковувала внутрішньої ситуації в таборі. На це, зокрема вказують спогади військовополонених про підготовку підкопу для втечі, а також той факт, що німецькою адміністрацією не помічено було перенесення для підготовки підкопу каналізаційних труб з I блоку до II, проведення в тунель світла з кухні лазарету, використання на кріплення в тунелі розібраних двох та триярусних нар з II блоку. Більш того військовополоненим з лазарету, які входили до складу робочої команди – т.зв. «хольц-команди», дозволялося без спеціальної охорони виходити поза межі табору для заготівлі деревини [18, 74-75; 54, 90-91]. Врешті-решт, найбільш яскравим показником є свідчення колишнього військовополоненого Шталагу-301 та комісара партизанського з'єднання ім. Михайлова Г.В.Кузовкова про те що в таборі було організовано прослуховування радіо, поширювався агітматеріал та свіжі газети [58, 36].

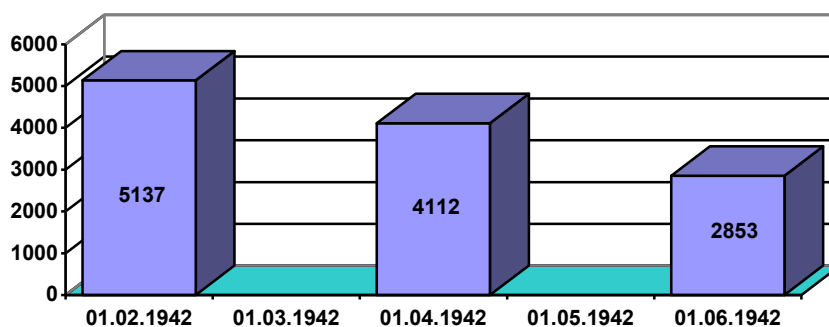
Підсумовуючи дане дослідження, необхідно дещо зупинитися на чисельному складові Шталагів 301 та 357, а також спробувати, хоча б приблизно, усталити реальну кількість жертв даних таборів.

В сучасній історіографії усталилася думка, сформована на основі мемуарної літератури та висновків Надзвичайної державної комісії, про більш як 150 тисяч загиблих в шталагах міста Славути протягом 1941-1944 рр. [42, 63]. Так, наприклад, за свідченнями лікаря М.Єрмакова щотижня протягом 1942 р. до Славути прибувало 3 ешелони, в яких привозилося від 3000 до 3500 військовополонених [24]. В загальній чисельності це дає від 156000 до 182000 військовополонених, що пройшли через Шталаг-301 лише протягом одного року, що, очевидно, є колосальним перебільшенням. Зокрема на це вказують збережені до сьогодні документи Довідкової служби Вермахту щодо військових втрат та військовополонених (Wehrmachtauskunftstelle für Kriegsverluste und Kriegsgefangene). Власне до даної служби надсилалися таборами та лазаретами для військовополонених облікові картки з персональними відомостями про військовополонених, списки прибуття та вибуття, повідомлення про зміни в контингенті того чи іншого табору, лазаретні картки та повідомлення про смерть військовополонених. По капітуляції Німеччини дані документи були передані в Радянській Союз. Після опрацювання в Москві ці документи було розіслано до республіканських та обласних відділів КДБ за місцем народження та

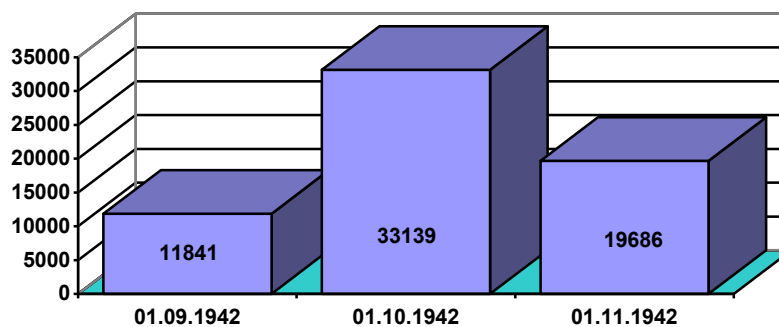
проживання військовополонених для використання під час спеціальної перевірки останніх з ціллю виявлення зрадників, поліцаїв та карателів [26, 149-150; 68, 412-414].

Поряд з цими документами, інформація щодо військовополонених Шталагів 301 та 357 зібрана в архіві Об'єднання Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору, а також в фонді шефа у справах військовополонених Загальної служби Вермахту у Федеральному військовому архіві у Фрайбурзі. Власне на основі документів з цих архівів вдалося усталити наступні цифри [9; 11, 215-219; 12, 57; 16, 208, 218, 220; 71, 450-451].

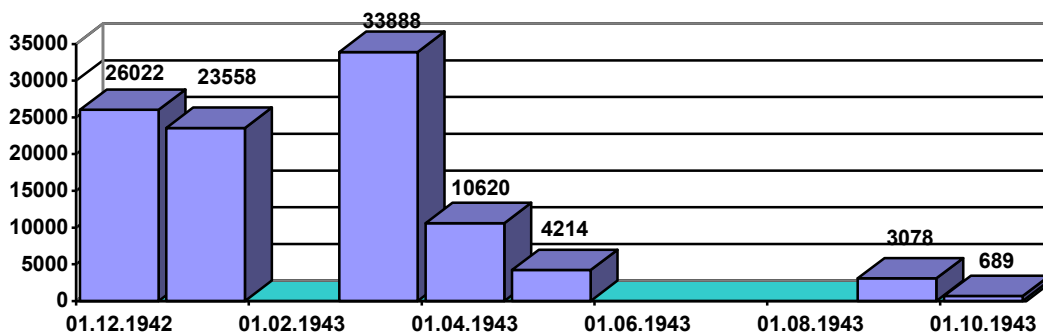
Таб.3. Чисельний склад Шталагу 301 в лютому-червні 1942 рр. (м. Ковель)

Таб.4. Чисельний склад Шталагу 301 в вересні-листопаді 1942 р. (м. Славута)

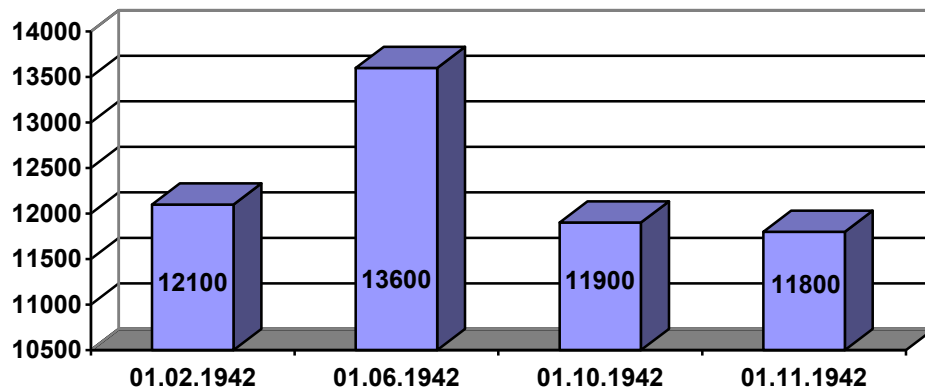

Таб.5. Чисельний склад Шталагу 301 в грудні 1942 – вересні 1943 р. (м. Шепетівка)

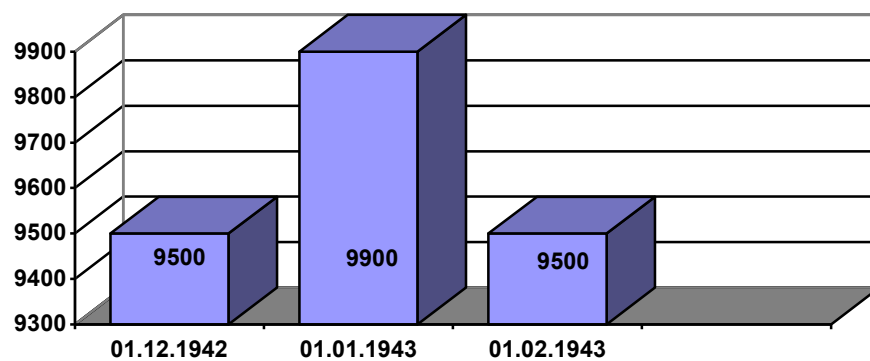

Таб.6. Чисельний склад Шталагу 357 в лютому-листопаді 1942 рр. (м. Шепетівка)

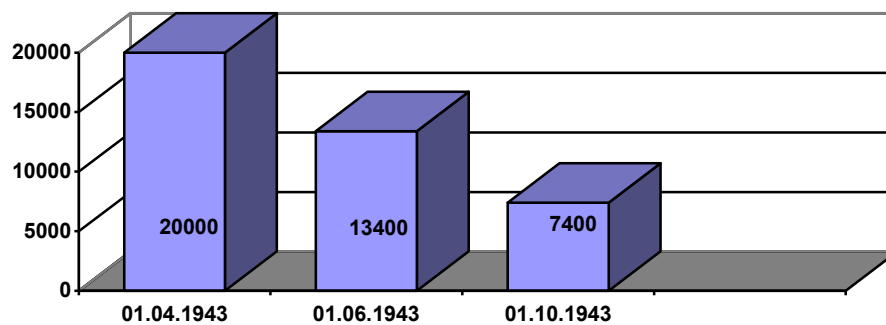

Таб.7. Чисельний склад Шталагу 357 в грудні 1942-лютому 1943 рр. (м. Полтава)

Таб.8. Чисельний склад Шталагу 357 в лютому-листопаді 1942 рр. (м. Славута)

Отже інформація про кількість жертв т.зв. "Грос-лазарету" в місті Славута, подана в висновках НДК є значно завищена і включає в себе всіх військовополонених які пройшли через Шталаги 301 та 357 за весь час їхнього перебування в місті Славута. При цьому оцінюючи появу даної кількості військовополонених в матеріалах НДК, не можна не погодитися з твердженням Н.Б.Польсена про те, що дана Комісія мала тенденцію до завищення кількості жертв нацистів, свідомого перекручення існуючих фактів на догоду пропагандистським цілям, досить довільного заокруглення цифр жертв, аби підігнати їх під демографічну ситуацію в регіоні після визволення від окупантів [42а, 36, 38]. Власне подібні риси спостерігаються й у висновках щодо шталагів в місті Славута. Так,

наприклад, в «Довідці в справі злодіянь німецьких окупантів над радянськими військовополоненими в таборі м. Славуті» зазначено, що померлих військовополонених ховали на кладовищі за I блоком в ямах по 300-400 трупів в кожній [55, 8]. В той же час, під час проведеного навесні 1944 року розслідування нацистських злочинів в Славуті експерти з НДК виявили 640 загальних могил радянських військовополонених, в кожній з яких було поховано від 30 до 35 трупів. Тобто, як бачимо, в кінцевому висновку реальна кількість загиблих була штучно завищена майже в 10 раз.

Крім того тіла військовополонених, що загинули і не були поховані, було знайдено й в підвальних приміщеннях казарм. Так, наприклад, 3 лютого 1944 року спеціальна комісія Славутського Райкому КП(б)У та Славутського виконкому під час обстеження приміщень колишнього лазарету для військовополонених виявили в підвалі II блоку непоховані трупи 45 військовополонених [14, 7]. Отже базуючись на отриманій інформації з первісного звіту НДК, а також актах обстеження теренів табору для військовополонених в місті Славута, є можливим говорити про загибель в шталагах даного міста 24-26 тис. радянських бійців та офіцерів [14; 39, 467; 42, 3-4].

Підсумовуючи слід зазначити, що в даній статті не розкрито всіх аспектів з історії та діяльності таборів для військовополонених в місті Славута. Надалі залишаються відкритими питання чисельного та іменного складу таборової адміністрації, її взаємин з місцевим населенням, внутрішньо таборових відносин тощо. Також окремого розгляду вимагає питання взаємин між військовополоненими та партизанськими загонами, що діяли в районі міста Славуті, а також чому за весь час існування обох шталагів так і не було здійснено жодного партизанського нападу на них. Тим більше, що вже наприкінці 1943 р. партизанське з'єднання ім. Михайлова, що діяло в даному районі, нараховувало більш як 1000 бійців. Тим не менше, викладені в статті факти та гіпотези дозволяють поглянути на проблему історії шталагів 301 та 357в контексті розвитку всієї системи таборів для військовополонених, створеної нацистським окупаційним режимом на теренах України.

Список використаної літератури.

1. Басиров В. М., Сапожник О. Я. Славута, Нетишин: краеведческий очерк. – Славута, 1989.
2. Бичехвост А.Ф. Осуществление нацистской Германией, Вермахтом политики геноцида в отношении советских военнопленных на оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны // Страницы Великой Отечественной... (К 60-летию Победы): Доклады Академии военных наук. – 2005. – № 3 (15).
3. Богунов С. Использование труда советских военнопленных на территории Украины в годы Великой Отечественной войны (1941-1944 гг.) // Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років. – К., 2008.
4. Васильев О.С. Мемориал. – М., 1986.

5. Ворошук Л. Про «Славутське метро», про грослазарет // Трудівник Полісся. – №83.
6. Польсен Н.Б. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1(9).
7. Гриф секретности снят: потери Вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: статистическое исследование. – М., 1993.
8. Гром С. Чтобы жизнь повторилась сначала, загляните в семейный альбом // Наша энергия. – 2008. – № 6 (март)
9. Державний архів Київської області. – Ф.Р-2395. – Оп.1. – Спр.10.
10. Державний архів Російської Федерації (Далі – ДА РФ). – Ф. 7445. – Оп.2. – Спр.166.
11. ДА РФ. – Ф.Р-7021. – Оп.55. – Спр.13.
12. ДА РФ. – Ф.Р-7021. – Оп.64. – Спр.6.
13. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.П-1941. – Оп.1. – Спр.144.
14. ДАХМО. – Ф.Р-720. – Оп.8. – Спр.9.
15. ДАХМО. – Ф. 6960. – Оп.1. – Спр.72.
16. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944). – К., 2000.
17. Документы обвиняют. Сб. док. о чудовищных зверствах германских властей на временно захваченных ими советских территориях. Вып.1. – М., 1943.
18. Доманк А.С., Сбойчаков М.И. Подвиг доктора Михайлова. – М., 1971.
19. Доманк А.С. Шепетовские партизаны. – М.,1972.
20. Дробязко С., Каращук А. Восточные легионы и казачьи части в Вермахте. –М., 2000.
21. Друян И.Л. Клятву сдержали. – Минск, 1975.
22. Ерин М.Е. Советские военнопленные в нацистской Германии 1941-1945 гг. Проблемы исследования. – Ярославль, 2005.
23. Ерин М.Е., Хольный Г.Л. Трагедия советских военнопленных (история шталага 326 (VI К) Зенне, 1941- 1945 гг.)). – Ярославль, 2000.
24. Ермаков М. «Грослазарет» в Славуте – лагерь смерти // Медицинский вестник. – 2008. – № 19 (13 травня)
25. Зверев Ю.В. Документы Национального архива Республики Беларусь о судьбах советских военнопленных // Советские и немецкие военнопленные в годы Второй мировой войны. – Дрезден-Минск, 2004.
26. Ильченко С. А. и др. Трофейные немецкие картотеки советских военнопленных как исторический источник // Новая и новейшая история. Историография и источниковедение. – М., 2000.
27. Катусев А.Ф., Оппоков В.Г. Движение, которого не было. История власовского предательства // Военно-исторический журнал. – 1991. – № 9.
28. Ковальчук С., Жоган Т. Йшли в славутські ліси партизани. – К., 2006.
29. Ковальчук С., Ковальчук А. Славута. Минуле і сучасне. – К., 2003.
30. Кондрашов В.М. Человек 21001. – Кострома, 1961.
31. Король В.Е. К вопросу трагедии советских военнопленных на территории Украины в 1941-1944 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. – Вологда, 1997. – Ч.1.
32. Лагеря советских военнопленных в Беларуси, 1941-1944: справочник. – Минск, 2004.
33. Лапис О.М., Шамаев В.Ф. Опалённые крылья. – Орджоникидзе, 1967.
34. Легасова Л., Шевченко Н. О. Друга світова війна і Україна. Музейний аспект теми (продовження) // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. Вип. 12. – К., 2009.
35. Лисенко Є. Соціальне становище радянських військовополонених у роки Другої світової війни // Військовий полон та інтернування. 199-1956. Погляд через 60 років. – К., 2008.
36. Литвин Г.А. Я был воздушным стрелком. – Ставрополь, 1990.
37. Малевич А.Ф. Клятва Гиппократа. – К., 1990.
38. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб.док. і матер. – К., 1963.
39. Нюрнбергский процесс: Сб. матер. – М., 1990. – Т. 4.
40. Паникар М.М. Советские военнопленные в Норвегии в годы Второй мировой войны: Автореф. дис...канд.ист.наук: 07.00.02 / Поморский госуниверситет им. М.В.Ломоносова. – Архангельск, 2008.
41. Першина Т.С. Фашистский геноцид на Украине 1941-1944. – К., 1985.
42. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню і розслідуванню злочинств німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників. Винищення гітлерівцями радянських військовополонених у «Гросс-лазареті» Славута Кам'янець-Подільської області // Радянська Україна. – 1944. – № 151 (4 серпня).
- 42а. Польсен Н.Б. Розслідування воєнних злочинів «по-советськи». Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. – 2009. – № 1(9).
43. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – М., 1987.
44. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 - 1944 гг.). – М., 1985.

45. Російський державний військовий архів. – Ф. 1п: Головне управління в справах військовополонених та інтернованих НКВС СРСР. – Оп. 21а. – Спр. 47.
46. Сангаджиева В. Узник // Элистинская панорама. – 2007. – № 78 (12 мая).
47. Сангаджиева В. Узник за номером 19787 // Элистинская панорама. – 2007. – № 134 (4 августа).
48. Сапфиров М.М. До последнего дыхания: Докум. повесть. – М., 1958.
49. Селиванова Е. Никто не хотел умирать // Славянские новости. – 2009. – № 15(49).
50. Система учреждений плена // Лагеря советских военнопленных в Беларуси, 1941-1944: справочник. – Минск, 2004.
51. Смыслов О.С. Плен. Жизнь и смерть в немецких лагерях. – М., 2009.
52. Соколов Ю.Ф. Пока живы – надо встречаться: повести, рассказы. – М., 1988.
53. Тюленев И.В. Через три войны. – М., 1972.
54. Хомич И.Ф. Мы вернулись. – М., 1959.
55. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.194.
56. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.212.
57. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.285.
58. ЦДАГО України. – Ф.96. – Оп.1. – Спр.1.
59. ЦДАГО України. – Ф.96. – Оп.1. – Спр. 9.
60. Шанаев В. Опалённые крылья // Северная Осетия. – 2005. – 21 квітня.
61. Шевченко М. Мартиролог «Грос-лазарету» м. Славуті: пошук загиблих воїнів продовжується // Сангушківські читання. Зб. наук. праць. – Львів, 2004.
62. Шевченко М. Ю. Мартиролог «Грос-лазарету» м. Славуті Хмельницької області: музейний аспект проблеми // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип.26. – К., 2004.
63. Шевчук Е. Славутський «Грослазарет» – табір смерті // Матеріали Х-ої подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000.
64. Шеуджен А.И. Не забудьте. – Краснодар, 1963.
65. Шнеер А. Плен. Советские военнопленные в Германии. 1941-1945. – М.,2005. – Гл 3.Лагерная полиция.
66. Штрайт К. Они нам не товарищи // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 12.
67. Шуляк В. Полонянка із «Грослазарету» // Подільські вісті. – 1999. – 6 травня.
68. Щеглов Ю.Б. Трофейные немецкие документы по учёту военнопленных и работа с ними в Государственном архиве новейшей истории Саратовской области // Военно-исторические исследования в Поволжье. Вип.7. – Саратов, 2006.
69. Bundesarchiv Berlin. – R 58 / 222.
70. Bundesarchiv Berlin. – R 58 / 697.
71. Bundesarchiv – Militärarchiv in Freiburg. – RW 6 “Allgemeines Wehrmachtamt – Chef des Kriegsgefangenenwesens.
72. Geck Stefan. Das deutsche Kriegsgefangenenwesen 1939-1945. – Mainz, 1998.
73. Held R. Kriegsgefangenschaft in Großbritannien. Deutsche Soldaten des Zweiten Weltkriegs in britischem Gewahrsam. – Oldenburg, 2008.
74. Möller Ch. Massensterben und Massenvernichtung – Das Stalag 305 in der Ukraine 1941-1944. – Hannover, 2000.
75. Reinhard O. Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichsgebiet 1941/1942. Schriftenreihe der Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. – Oldenburg, 1998.
76. Stelzl-Marx B. Zwischen Fiktion und Zeitzeugenschaft: amerikanische und sowjetische Kriegsgefangene im Stalag XVII B Krems-Gneixendorf. – Tübingen, 2000.
77. Streim A. Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im "Fall Barbarossa": Eine Dokumentation unter Berücksichtigung der Unterlagen deutscher Strafverfolgungsbehörden und der Materialien der Zentralen Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung von NS-Verbrechen. – Heidelberg; Karlsruhe: Müller, Juristischer Verlag, 1981.
78. Streim A. Sowjetische Gefangene in Hitlers Vernichtungskrieg. Berichte und Dokumente 1939-1945. – Heidelberg, 1982.
79. Streit Ch. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941 - 1945. – Stuttgart, 1978.
80. Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog. Hamburger. – Hamburg, 1996.

Берковський В.Г.,
кандидат історичних наук,
директор Центрального державного архіву зарубіжної українки

Опубліковано в : «Історія великих страждань. Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення / Упорядн.: В. Г. Берковський та ін. – К., 2011. – С.29-49»